

RECORDS DE LLULL I VILANOVA A ITÀLIA

Deia Menéndez Pelayo que Llull, Vilanova i Peratallada eren els escriptors catalans de més anomenada durant la centúria catorzena. Descomptem — si volem — el darrer, certament no català, i àdhuc l'aclaparadora abundor d'obres pseudollul·lianes, i encara restarà veritable aquell judici del crític castellà. La mateixa vida agitada d'En Llull i d'En Vilanova donen una explicació de llur voga arreu d'Europa, i més encara a Itàlia, on ambdós, poc o molt, visqueren.

Es pot dir que no hi ha biblioteca italiana de certa importància que no en servi manuscrits o documents. De les notes que ça i lla hem anat prenent n'escollim ara algunes relacionades amb el lul·lisme dels ducats estenses i amb una polèmica setcentista a l'entorn de N'Arnau de Vilanova, advertint que si algú hi trobava a faltar referències bibliogràfiques importants, li contestaria ço que deia el cèlebre jesuïta valencià P. Joan Andrés als qui li retreien la mateixa falta: *chi sa cosa sia scrivere senz' avere libri alle mani, mi scuserà facilmente di questo non troppo grave difetto.*

I

PER LA HISTÒRIA DEL LUL·LISME ALS DUCATS DE FERRARA I MÒDENA

Quan es parla de lul·lisme italià cal fer tot seguit una imprescindible distinció entre l'autèntica escola lul·lista que recerca amb afany, conservava curosament i de vegades fins i tot traduïa al toscà i comentava les obres de Mestre Ramon; i la formada per aquella munió d'embaucadors i nigromàntics donats a les arts ocultes, que s'embadalia davant el seguit de tractats alquímics escampats per tot Europa, ja des del catorzè segle, sota el nom del nostre gran polígraf medieval.

És cert que aquesta segona escola prevalgué a Itàlia, com a Alemanya, de la quinzena a la dissetena centúria, inundant totes les biblioteques d'innombrables obres falsament atribuïdes a Ramon Llull¹; però al costat seu hom troba també la vera tradició lul·lista, que fóra molt més reparada, si no distraguessin tant les extravagants i curioses obres d'alquímia esparses per tot arreu amb extraordinària profusió.

Això es percep d'un cop d'ull tot resseguint amb atenció els catàlegs dels manuscrits de les biblioteques italianes. Deixant de banda l'importantíssim fons ambrosià contenint obres autèntiques², veiem que a la Riccardiana de Florència³, per exemple, davant per davant de sis còdexs amb divuit obres apòcrifes, n'hi ha un que en conté nou d'autèntiques. La proporció és encara més alta a la Biblioteca Nacional de Torí⁴, on — comptant també els manuscrits cremats l'any 1904 — cinc còdexs d'escrius autèntics estan contra dos de falsos. I si seguïem fent la mateixa comparació amb els 54 volums dels *Inventari dei manoscritti delle biblioteche d'Italia*, amb proporcions diferents sempre trobaríem la susdita dualitat.

El mateix s'esdevé a Mòdena. Resseguint allà els catàlegs de la Biblioteca Estense i de l'Arxiu d'Estat, se'm feren a mans qualques documents i còdexs — autèntics i falsos — que poden ésser d'interès per la història del lul·lisme⁵. Crec que serà bo fer-ne un breu estudi, més que hagi d'ésser força incomplet, havent de redactar-lo fora de Catalunya.

¹ JORDI RUBIÓ, *Los códices lulianos de la biblioteca de Innichen*, a la *Revista de filología española* 4 (1917) 305.

² CARNELO OTTAVIANO, *L'ars compendiosa de R. Lulle avec une étude sur le fond ambrosien de Lulle*, París 1930 (*Études de philosophie médiévale*, 12).

³ ATHANASIOS LÓPEZ, O. F. M., *Descriptio codicum franciscanorum bibliothecae Riccardianae florentinae*, a l'*Archivum franciscanum historicum* 3 (1910) 335-340, 351-358, 739-742.

⁴ MIGUEL BATLLORI, S. I., *Els manuscrits d'autors catalans medievals servats a la Biblioteca Nacional torinesa*, als *Analeccta Sacra Terraconensia* 9 (1933) 253-273.

⁵ L'arxiu i la biblioteca que la família Este formà a Ferrara, foren traslladats a Mòdena quan, després de la mort del duc Alfons II sense successió (1597), el seu cosí Cèsar, nat de branca borda, heretà solament els ducats de Mòdena i Reggio, mentre que Ferrara venia reintegrada als Estats Pontificis, aleshores sota Clement VIII. Vegeu LUDOVIC PASTOR, *Storia dei Papi*, vol. XI, c. XI, § 2, pàgs. 596-611 de l'ed. italiana; i el volum *Tesori delle biblioteche d'Italia. Emilia e Romagna*, Milà 1932.

1

DUES VERSIONS ITALIANES DESCONEGUDES DEL «LLIBRE DE LES MERAVELLES»

Els manuscrits lulhians de tota mena conservats a la riquíssima Biblioteca Estense són nombrosíssims, àdhuc sense comptar els pertanyents a la col·lecció Campori, passats suara a l'esmentada llibreria; però només me n'ocuparé de dues versions italianes del *Fèlix de les meravelles*, no esmentades — que jo sàpiga — fins ara per cap lulhista antic ni modern. L'una és del xv^{en} segle, i l'altra del xviie: aquestes dues dades extremes del lulhisme italià permeten d'assegurar la persistència de la vera tradició fins ben entrada l'Edat Moderna.

La descripció bibliogràfica dels dos còdexs fa:

- 1) A. G. 513: Volum en foli relligat amb cuir. Al llom: *Libro | delle | maraviglie*. 1 full de guarda. 45 folis sense numerar, els dos darrers en blanc. 2 corondells. Inicials modestament orlades. Lletra del segle xv.

Fol. [1]: *In tristitia et langore staua vno | homo in strania terra*, etc. Al marge, amb lletra menuda: *Se e de dio | de Angeli | de cieli*, etc.

Fol. [43v]: *...monaco che auesse quello uficio | e auesse nome Felix. | Deo gratias, qui est omnis felicitis | optima, magna, potens, eterna, | vera, uirtuosa, perfecta, et glo | riosa felicitas. Amen.*

Fol. [45v] amb lletra diferent, quelcom posterior: *Marmoreo in tumulto Licinius iacet: at Cato paruo — Pompeius nullo: Credimus esse deos.*

No té taula.

- 2) A. U. 412: Volum en foli relligat amb cuir. Al llom: *LULLIO | Felix*. 1 full de guarda al començament i un altre a la fi. 272 folis sense numerar, escrits a ratlla tirada. Lletra del segle xvii.

Fol. [1]: *Felix di Ræim. Lullo. | Qui comenza la tauola di questo libro chiamato Felix, il qual | se contiene in libri X. et capitoli 129. Il primo si è di Dio, el se | condo de i Anzoli, il terzo de i cieli*, etc. La taula arriba fins al foli 2v.

Fol. [3]: Dio in tua bonta, grandezza, eternità, possenza, sapientia, et uoluntate, | incomenza il libro delle marauiglie, in altra maniera chiamato | Felix, il quale si contiene in libri X. e capitoli cento, e uinti | noue, come appare qui de sopra notado. | Incomenza il prologo. | In tristitia et in langore staua un 'huomo in strania terra ' et fortemente, etc.

Fol. [269]: ...Monaco | che auesse quello offitio, et hauesse nome Felice. | Benedicamus Domino | Deo gratias. Amen. | Sit nomen Domini nostri Jesu Christi | Benedictum, et nomen gloriosissime | Virginis Marie, et sancti Michaelis | Et sancti Hieronimi, et omnium | sanctorum et sanctarum Dei. | Amen. | Finisce il libro detto Felice. | Felix qui potest mundi vitare ruinas. | Deo gratias, qui est omnis felicitis optima, magna, | potens, eterna, vera, virtuosa, perfecta | gloriosa Felicitas. | Amen.

Fols. [269v-271v]: Taules del començament amb petites variants.

No són pas aquests dos còdexs de la Biblioteca Estense-Universitària de Mòdena els únics que conserven versions italianes del *Félix de les meravelles*. Mossèn Salvador Galmés en la Introducció a la seva edició d'aquesta obra lulliana⁶ en cita altres dos, un de la Biblioteca Reial de Munic (Ms. lat. 10161) i un altre de la Marciana de Venècia (Class. II, núm. 109). Aquest darrer l'he pogut estudiar directament, i per la seva importància em sembla convenient de traduir-ne la minuciosa descripció que feren Carlo Frati i A. Segarizzi⁷:

It. II. 109. (Prov.: A. Zeno (1821); ara n.º 5044).

Còdex de paper en quart (mm. 216 × 146), segle xv, de 271 folis numerats, dels quals els 73, 155 i 271 són blancs, a més d'un foli de paper i un altre de pergamí al començament i a la fi com a fulls de guarda; signatures a la fi dels quaderns amb el número de cada quadern al marge superior amb xifres romanes i al marge inferior amb xifres aràbigues. Entre els folis 73-74 manquen alguns folis que contenen la fi del llibre V i el VI. Manquen també les inicials; les rúbriques són roges i els folis 256-270 estan escrits d'una altra mà. Els folis de pergamí que serveixen de guarda contenen fragments de contractes

⁶ Barcelona 1931, col·lecció *Els nostres clàssics*, vol. 34.

⁷ *Catalogo dei codici marciani italiani a cura della direzione della R. Biblioteca Nazionale di S. Marco in Venezia*, vol. I. Mòdena 1909.

(segle xv) i al recte del primer està escrit amb mà de Zeno: "Quest'opera fu scritta latinamente de Raimondo Lullo e intitolata *Liber de mirabilibus orbis* ovvero *Felix*." Comença: "in tristitia e languore". Cfr. WADDING, *De script. O. M.*, p. 302. A la contracoberta està enganxat l'ex-libris Apostoli Zeno, entre els còdexs del qual portava el número 352, conservat encara al dors. Lligadura en cartró. Títol del dors: *Raimondo Lullo | il Felix | in ling. italiana | M. S.*

[Raimondo Lullo], *Libro di meraueglie* o "*Felix*", en vulgar. — Comença el pròleg (foli 1a): *Dio in toa virtù, bontà e grandezza, eternità et posanza, sapientia e volontà. Incominzia libro di meraueglie in vn'altra maynera chiamato "Felix". Del prologo.* || [I]n tristitia e languore staua vno homo in strania terra... Acaba (foli 1b): "...a Dio fuse facto honore & riuerentia" L'obra comença (foli 1b): *Cap. I. De la prima parte e primamente si è di dio.* || "Come Felix si fue partito da suo padre..." El llibre II comença al foli 37a; el III al foli 42b; el IV al foli 45b; el V al foli 54a; el VII al foli 74a; el VIII (?) al foli 98a; el IX al foli 204b; el X al foli 261a, i acaba (foli 270b): "...& esser in uia de eternal maledictione." Aquesta versió italiana de l'original català no és coneguda dels autors de la "Histoire littéraire de la France", vol. XXIX (1885), pp. 345 i segs. *Bibliografia.* — *Forcellini (M.)*, *Catal. codd. Zen.*, en el còdex Marc. it., XI. 285, p. 420. — Probablement és aquest el mateix còdex que havia pertangut a la biblioteca de Bernat Trevisan, i que Zeno esmenta en la llarga lletra a Fontanini sobre aquella cèlebre llibreria (*Lett.*, I (1785), pp. 226-27: "*Il Libro delle Maraviglie di autore incerto: opera veramente dottissima e di purgatissima favella, e degna del buon secolo, in cui la confesso anche scritta. È divisa in X libri e comincia: In tristitia e languore stava un huomo. Finisce: Per morte e per brevità di vita.*" Aquests mots de l'èxPLICIT no corresponen, però, a les del nostre còdex.

Fins ací arriba la descripció de Frati i Segarizzi. Cal remarcar que el còdex de què parla Zeno sembla ésser un altre diferent del de Venècia, car de primer ell diu que aquell era del segle XIV, i tant el de Venècia com el més antic de Mòdena són del XV; i segonament els èxPLICITs no són pas iguals. Els autors esmentats no fan notar que l'obra acaba pròpiament

al foli 268 i que els folis 268v-270v contenen desplaçat el capítol 29 *De chastita e luxuria*.

A continuació donem paral·lelament el pròleg i l'epíleg del text català i de les versions contingudes en els manuscrits de Mòdena i Venècia. El pròleg original és extret de l'esmentada edició de Mossèn Galmés; l'epíleg, de la d'En Jeroni Rosselló (Barcelona, 1873-1904).

TEXT CATALÀ

En tristícia e en languiment stava un home en stranya terra. Fortment se meravel·lava de les gents de aquest món, com tan poch coneixien e amaven Déu, qui aquest món ha creat e donat als hòmens en gran noblea e bonea, per tal que per ells fos molt amat e conegut.

Aquest home plorava e planyia com Déus en est món ha tan poch amadors e servidors e lohadors. E per ço que sia conegut, amat e servit, fa aquest libre de Meravelles, lo qual deper-teix en x. parts.

B. ESTENSE A. G. 513

In tristitia et langore staua vno homo in strania terra, et forte-mente se merauagliaua delle genti de questo mundo, che tanto poco conoscono [Dio] et amalo, el quale ha creato questo mundo et hali data tanta nobilità e gratia e bontà, per la quale ipso Dio fusse conosciuto, ricordato et amato. Questo homo piangeua amaramente in però che Dio in questo mundo ha tanti pochi amaturi e seruidori et laudatori. Et in però questo homo piangente fece questo libro a ciò che per ipso sia Dio dalli homini conosciuto, ricordato et amato. El quale libro fi dicto de mirauiglie, el quale se diuide in x. parti o uero in x. libri.

B. ESTENSE A. U. 412

In tristitia et in langore staua un'huomo in strania terra, et forte-mente se marauigliaua della gente de questo mondo, che tanto poco conoscono Dio, et amalo, el quale ha creato questo mondo, et hali data tanta nobilità, et gratia, et bontà, per la quale esso Dio fusse conossuto, et ricordato, et amato. Questo huomo piangeua amaramente imperò che Iddio in questo mondo ha tanti pochi amatori, et seruitori, et laudatori. Et imperò questo huomo piangendo fece questo libro acciò che per esso sia dagl'huomini cognosciuto, ricordato, et amato, il qual libro fu ditto de le Marauiglie, lo quale se diuide in x. parte, cioè in x. libri.

B. MARCIANA IT. II, 109

In tristitia e langore staua vno homo in strania terra et forte-mente si merauagliaua dele gente di questo mondo che tanto poco Idio cognoscho-no et amalo, il quale ha creato questo mondo et ali dato tanta nobelitate, gratia e bontate, per le quale ipso Idio fuse cognosuto et amato. Questo homo piangneua amaramente in pero che Idio in questo mondo ae tanti pochi amatori, seruitori et laudatori. Et in pero questo homo pianzente fezie questo libro azio che per eso Idio sia dagl'uomeni cognosuto e amato. Il quale libro e dito di meraueglie, il quale parto in x. parte ouero in x. libri.

E lo abat e toi lo conuent ordonaren que per tots temps hagues en aquell monestir monge qui hagues aquell ofici, e que hagues nom Felix...

E labate ello conuento ordinarono che per tutti li tempi fosse in quello munisterio vno monaco che auesse quello ufficio e auesse nome Felix.

Et l'Abbate et il conuento ordinarono che sempre in quel Monastero fusse un Monaco che auesse quello offitio, et hauesse nome Felice.

Et lo habate et lo conuento ordinaro che per tuti gli tempi fusse in quello monasterio uno monaco che hauesse quello officio et hauesse nome Felix.

De la comparació d'aquests tres textos italians sembla de-duir-se que tots ells estan estretament relacionats entre si; al-trament no s'entendria una coincidència tan constant: el més antic de Mòdena segueix en quasi tots els passatges el còdex de Venècia, que, per altra banda, és de començaments del

xv^èa segle, mentre que aquell pertany — segons sembla — a les acaballes del quatrecent; i també el més modern de l'Estense segueix més aviat el manuscrit marcià que no pas l'altre de Mòdena. ¿Es tracta, doncs, d'una versió única, només amb les diferències provinents de la diversitat de copistes i de temps? Per assegurar-ho amb tota certesa caldria un estudi més aprofundit dels textos, que no ens ha llegat de fer, però prou gosem afirmar-ho, amb molta probabilitat, si més no.

De la història d'aquests dos importantíssims còdexs modenesos poc se'n sap. El del xv^èa segle no sembla pas que fos escrit a la Cort Estense ni per a la mateixa, car no es troba assenyalat als inventaris de les biblioteques del duc Borso, d'Eleonor d'Aragó ni d'Hèrcules I, publicats pel gran filòleg italià Prof. Giulio Bertoni⁸. Però són ja consignats a l'antic catàleg de les acaballes del xvii o principis del xviii.

Bé que aquesta primera traducció no fos feta per a la biblioteca ducal, no hi ha però res que impedeixi suposar que es tracta d'un treball emmarcat dins l'afecció envers les lletres hispàniques, que es desvetllà a Ferrara als segles xv i xvi⁹, i que produí també la versió italiana d'una altra obra mestra de la nostra literatura, *Tirant lo Blanc*¹⁰.

La traducció més tardana es troba també al catàleg vell de què hem parlat. Una obra d'aquesta gençor no podia al segle xvii interessar més que pel seu fons doctrinal, ço que permetria enquibir la nova versió en el moviment llistista autèntic de l'època, d'empremta principalment filosòfica. En el siscent l'admiració envers Ramon Llull com a filòsof era escampada arreu de l'Itàlia: n'és una prova — fora del manuscrit modenès — un petit còdex trobat per atzar a la Biblioteca Cívica de Gènova i que no vaig poder fer més que fullejar a correuita.

Porta la signatura D bis 12.2.33. És un volumet en octau relligat amb pergamí. 2 fulls de guarda al començament i a la fi. 167 fulls de paper escrits a ratlla plena. Any 1631. Conté:

1) Fols. 1-36: *Ars brevis* | *Divi* | *Raymundi Lullij*. | *Pro-*

⁸ *La Biblioteca Estense e la coltura ferrarese ai tempi del duca Ercole I (1471-1505)*, Torí 1903, Apèndixs I, II i III.

⁹ Vegeu la *Introduzione* del mateix Prof. GIULIO BERTONI al *Catalogo dei codici spagnuoli della Biblioteca Estense*, Rom. Forsch. 1904.

¹⁰ *Tirante il Bianco, tradotto dallo spagnuolo da Messer Lelio di Manfredi*, Venècia 1538.

logus. | Deus cum tua gratia, sapientia et amore incipit ars | brevis, etc.

Fol. 35: ...*ad laudem et gloriam. Omnipotentis Dei et Beatissime Virginis Marie omniumque | Sanctorum. Amen.*

Fol. 36: Taula.

Fols. 37 i 38 en blanc.

- 2) Fols. I-II3 (2.ª numeració): *Brevis ac etiam | dilucida in Artem Brevem | divi | Raymundi Lullij Martyris | subtilis declaratio | Per Admodum R. P. F. Victorium á Panormo | totius Ordinis Capuccinorum | lectorem generalem | Prefatio. | Antequam ad huius divine Artis, seu scientie declarationem accedamus aliquo preambulo que in cuiuscumque libri initio (iuxta sapientium documenta) premiti debent, nos pariter in huius Enceclopediae initio premitenda esse opere pretium duximus: | de eius Necessitate, Obiecto, Dignitate, Sufficientia | Fine, de eius Auctore, etc.*

Fol. II3: *Que omnia a nobis dicta Deo Beateque Virgini sacramus et non solum Ecclesie et Jure (sic) | sed et cuiuscumque sapientis subijcimus. Panormi | sub die 30 Augusti 1631 per me Fratrem Gregorium (sic) | a Panormo eiusdem Ordinis professum, Laus Deo | Beateque Virgini Deipare Marie, Sanctissimo Patri nostro | Francisco, omnibusque sanctis. Amen.*

Fol. II4 en blanc.

Fols. [II5 i II6]: Taula.

- 3) Notes diverses astronòmiques i geogràfiques, d'altra mà.
4) *Genealogia deorum.*

2

UNA "LECTURA ARTIS GENERALIS"

L'interès que les obres lullianes desvetllaren a Itàlia, ve indicat també pels llibres de comentaristes connacionals del filòsof mallorquí. El manuscrit A. H. 10. 2 de l'Estense té particularíssima importància, per ésser no tan sols d'un lullista barceloní nomenat Joan Bulons, sinó fins i tot escrit tal vegada a Barcelona mateix. Heus-en ací la descripció:

Volum en quart relligat amb posts recoberts de cuir. 128 ¹¹ fulls de paper sense numerar escrits a rengló tirat. El foli [117] i els dos darrers en blanc. Lletra del segle xv.

Fol. [1]: *Hec lectura est incepta super artificium | Artis generalis ad laudem et honorem tue bonitatis. | Incipit Ars generalis.*

Hic est titulus huius operis | et dividitur in tres partes secun | dum tres dictiones quas con | tinet in se. In prima parte intel | liguntur iiij cause, in 2.^a demonstrantur difficiliora | Artis, in tercia eius generalitas.

Fol. [126v]: *Explicit lectura Artis generalis composita | per sapientissimum virum Joannem Bu | lons de Barchinonia cathe | lanum. Et | scripta et completa per manus Severini | de Frisia pro tunc venerabilis magistri | Joannis prefati de Barchinonia disci | puli humilimi et sit Deo laus, honor | et gloria per infi | nita secula seculorum.*

De com aquest manuscrit ha anat a parar a Mòdena no n'he trobat cap rastre. Potser una minuciosa investigació a l'Arxiu modenès aclariria aquest i molts d'altres punts dubtosos més amunt assenyalats. El lulista Joan Bulons no ve citat a la *Història del lulisme* de Mn. Joan Avinyó.

3

EL DUC ALFONS II (1533-1597) I EL FALS LUL·LISME

Fou típica qualitat de tots els prínceps quatrecentistes i cinc-centistes de la casa d'Este l'exquisida cultura literària i artística, que tan esplèndidament afavorien en llurs ducats. Però Alfons II posseïa d'escreix una gran afecció a les ciències pràctiques — endreçades a l'avançament de les indústries locals — i a les arts ocultes, que ell mateix per plaer conreava.

“Imitant els Mèdicis — diu el Prof. Angelo Solerti ¹² — es complaïa de compondre verins i remeis; invitava i acollia a la seva cort els homes especuladors de coses noves, alquimistes, hidràulics, industrials de tota mena, i de vegades restava enga-

¹¹ El catàleg n'hi dona 130.

¹² *Ferrara e la Corte Estense nella seconda metà del secolo XVI*, prefaci a l'edició de *I discorsi* d'ANNIBALE ROMEO, Città di Castello 1891, pàg. xx.

nyat per qualque impostor". Dit això ningú no trobarà estrany que s'interessés per un autor com Ramon Llull, a qui una tradició de dues centúries atribuïa una pila d'obres alquímiques de gran renom.

En efecte, a l'Arxiu d'Estat de Mòdena hi ha documents que proven l'interès del darrer Duc de Ferrara per les obres erròniament atribuïdes a Llull.

N'és el primer una lletra d'un Ludovic Tassone o Tassoni de qui no he arribat a conèixer més que el nom¹³ però que sens dubte seria un dels alquimistes mencionats pel Prof. Solerti en el paràgraf dessús copiat. Al revers una mà d'arxiver, o potser el mateix Duc, hi posà l'avertiment: *Del Sr. Lod.co Tassoni. Manda la nota de libri di Raimondo*¹⁴ ... De la lletra se'n treu que Alfons II havia demanat a Ludovic Tassoni que li digués quines eren les obres pseudo-lluhianes que posseïa. Aquest en trametre-li la nota, escriu:

"Serenissimo Signor et Padrone Colendissimo.

"Havendo io riceuuto con le lettere del Cau.re Cortile di questo ordinario la nota de'libri ch'egli¹⁵ scrisse, con l'altro di mandarmi, scusandogli che per non hauergli la portata all'ora quel stilatore in tempo del procaccio, non la potè mettere con le lettere; ho uoluta inuiarla con la presente a V. Al., con dirle che detto Cau.re mi scrive di farle sapere che costui è predicato da tutti per uomo raro, e che il Cont'Ulisse gli ha riferito che il Gran Duca¹⁷ morto ha detto a lui che esso¹⁸ era il maggiore ualent uomo ch'egli auesse praticato mai; et mi soggiunge che, se così piacerà all'Alt. V., egli¹⁹ verrà quà molto volentieri a darle conto di sè, prima ch'Ella²⁰ risolva cosa alcu-

¹³ La família Tassoni era d'origen ferrarès; d'una branca establerta a Mòdena sortí el poeta Alessandro Tassoni. Litta en la seva obra *Famiglie celebri italiane* (Milà-Torí 1819-1881) no diu res d'aquest cognom, com tampoc els reculls genealògics manuscrits de Gamurrini, Tettoni i Saladini, de la Biblioteca Nacional de Florència. Passerini té arbres genealògics de les dues branques esmentades, però no reporta cap Ludovic que pugui ésser el nostre (*Collezione genealogica Passerini*, 156 i 205; ms. de la Nacional florentina).

¹⁴ És l'adjunta llista que més avall publiquem.

¹⁵ És a dir, Ramon Llull.

¹⁶ En Llull.

¹⁷ Francesc I, mort al 1587. Es veu que R. Llull era també famós a Florència com alquimista.

¹⁸ Ramon Llull.

¹⁹ El Cavaller Cortile.

²⁰ El Duc de Ferrara.

na sopra di lui²¹. Et con questo, facendoli humilissima riverenza, sup.co il S. Dio che di cont.u la prosperi e felicitì. Di Ferrara a 17. di Feb.^o 1588.

Di V. Alt. Ser.ma

Humilissimo et obedientissimo seruitore

Lud:co Tas.ne."

Adreça: "Al Ser.mo Principe, mio S.re et P.rone Col.mo il S.or Duca di Ferrara."

La llista dels llibres lul·lians posseïts per Ludovic Tassoni no és escrita de la mateixa mà que la carta, sinó d'alguna persona no gaire erudita, com ho palesen les moltíssimes faltes en el llatí, i el donar tot sovint com obres diverses les diferents parts d'un mateix tractat²².

"Nota delli libri che mi trovo apresso di me di Raimondo Lullo, de'quali ue n'è una parte che non sono maj statti stampati.

- 1) 1. Liber de preceptis bene vivendi in timore Dominj nostri Jesu Christi.
- 2) 2. Liber Angelorum Testamentum sperimentorum, traditus Carolo Deuindestot Principi Anglorum. Liber primus.
3. Liber secundus practicalis, ubi continentur experimenta maxima ceterorum experimentorum omnium que sint in tota scientia naturalj.
4. Liber tertius experimentorum.
- 3) Incipit praxis sulfuris nature et.
- 4) Clavis filosofie.
- 5) 5. Liber testamentum ultimum secretorum.

²¹ Ramon Llull.

²² Els números amb tipus ordinaris són els que porta el mateix document. Els números negrets senyalen les peces corectament distribuïdes: a ells fan referència les notes, en les quals es rectifiquen els títols equivocats i es marca el número que té cada obra a la llista de Littré i Hauréau (*Histoire littéraire de la France*, vol. 29, París 1885, article *Raymond Lulle*, pàgs. 1-386).

1. L'HLF, n. 256, tan sols esmenta un cert *Liber de preceptis recomptat als catàlegs, però que ni Littré-Hauréau ni Salzinger conegueren.*

2. És el *Liber angelorum testamenti experimentorum*, HLF, n. 288. Apòcrif.

3. No ve assenyalat a l'HLF.

4. Tal vegada es tracti de la *Magna clavis seu Magnum apertorium seu Noli ire sine me* (HLF, n. 268). Apòcrif.

5. HLF, n. 128: *Testamentum novissimum o ultimum*. Apòcrif.

- 6) 6. Liber de farno (sic) philosophico.
- 7) 7. Liber figure viridarie conditus Clambore uby erat Raymondus Carolus Princeps et sotij eorum.
- 8) 8. Liber de conservatione humanae vite.
9. Liber secundus de praxis.
10. Liber tertius de pluribus quintis essentiis.
- 9) 10) 11) 12) 11. Liber testamentum angelorum et libri Sapientie, Thesaurus totius mundi, Lapidarius ad reducendum fragmenta carbunculorum in magnum carbunculum.
12. Incipit practica generalis de reductione multarum gemarum parvarum in unam magnam aut plures.
- 13) 13. Liber investigatio secretorum.
- 14) 14. Liber de cameris.
- 15) 15. Liber librijs (sic) lucis mercuriorum.
- 16) 16. Liber Illuminati Doctores (sic) Raymondi Llullj primum testamentum magnum.
- 17) 17. Compendium et liber lumen luminum de intentione alchimistarum.
- 18) 18. Liber lucidarius.
- 19) 19. Liber opus abbreviatum super solem et lunam.

6. Potser és la *Practica de furnis seu Liber patientiae* (HLF, n. 312) o bé la *Pars prima practicae de furnis* (HLF, n. 313). Apòcrif.

7. No hi és a l'extens catàleg de l'HLF.

8. Deu ésser o bé el *Liber angelorum de conservatione vitae humanae et de quinta essentia* (HLF, n. 287), o el *Liber seu libellus de conservatione vitae* (HLF, n. 91), ambdós apòcrifs.

9. Sens dubte es tracta del *Testamentum secretum artis caelestis de lapide minerali magno*, apòcrif (HLF, n. 274).

10. HLF, n. 304: *Thesaurus sanitatis et cor meum*, dit també *Liber sapientiae*. Apòcrif..

11. A la llista de l'HLF, no hi ha cap obra titulada *Thesaurus totius mundi*.

12. Podria tractar-se del *Liber lapidarii* (HLF, n. 113) o del *Liber lapidarii abbreviatus* (HLF, n. 292), apòcrifs.

13. L'HLF, solament esmenta el *Liber secreti secretorum* (n. 129) i el *Liber de investigatione secreti occulti* (n. 283), apòcrifs.

14. No es veu a l'HLF.

15. HLF, n. 116: *Liber lucis mercuriorum*. Apòcrif.

16. Sens dubte es tracta del tractat apòcrif *Antiquum testamentum* (HLF, n. 103).

17. HLF, n. 276. Apòcrif.

18. Segurament és el *Liber lucidarius compositus super ultimo testamento* (HLF, n. 293), però també podria ésser el *Lucidarium ad regem Edordum* (n. 294). Ambdós apòcrifs.

19. HLF, n. 299. Apòcrif.

- 20) 20. Liber de vasis magno magisterio de tribus arboribus nature vegetabilis, animalis et mineralis.
- 21) 21. Liber angelorum de divisione elementorum.
- 22) 22. Liber de secreto secundo lapidis philosophicj.
- 23) 23. Liber dictus fons scientiae.
- 24) 24. Liber apellatus Thesaurus omnium bonorum de fructibus divine scientie naturalis.
- 25) 25. Liber primus secundo (sic) Maggie naturalis.
26. Liber secundus de principijs oculte philosophie.
27. Liber tertius de praxis.
28. Liber quartus de signis et circulis.
- 26) 29. Liber angelorum testamentum secretum artis caelestis de lapide minerali.
- Liber quator (sic).
- 27) 30. Liber sanitatis ad cor meum.
31. Liber secundus de tesauo sanitatis.
32. Liber tertius de praxis.
33. Liber quartus ad Carolum principem.
- 28) 34. Liber lumen claritatis et flos florum.
- 29) 35. Liber comentum ad Regem Robertum.
- 30) 36. Liber sponsalitiū.
- 31) 37) Liber divinitatis.
- 32) 38. Liber lumen nostri lapidis.
- 33) 39. Liber lumen solis secundi, et tertij libri quinti (sic) essentie.
- 34) 40. Istoria quando Raymōdo Lullus Maioricanus scientiam transmutationis dedit (sic) et quando ac

20. HLF, n. 297: *Liber de vasis magno magisterio opportunis*.
21. No es troba al catàleg de l'HLF.
22. HLF, n. 262. Apòcrif.
23. HLF, n. 285: *Fons scientiae divinae philosophiae*. Apòcrif.
24. No hi és a l'HLE.
25. HLF, n. 305: *Prima et secunda magia naturalis*. Apòcrif.
27. HLF, n. 304: *Thesaurus sanitatis et cor meum*, també apellat *Liber sapientiae*. Apòcrif.
28. HLF, n. 267. Apòcrif.
29. Potser és el *Commentum super lapidem philosophorum*, que fineix: *Fecimus praesens commentum in turri Londinensi ad Regem Robertum*. (HLF, n. 263). Apòcrif.
30. HLF, 296: *Liber sponsalitiū*. Apòcrif.
31. HLF, 271. Segurament apòcrif.
32. HLF, n. 298: *Liber naturae et lumen nostri lapidis*. Apòcrif.
33. No hi és a l'HLF.
34. HLF, n. 261. Apòcrif.

qua de causa traiecerit in Anglia ad Regem Robertum.

- 35)** 41. Liber apertorium anime clavis filosofie.
36) 42. Liber Clavicula, que tractat de transmutatione metallorum imperfectorum in solem et lunam, et dicitur Clavis aurea.
37) 43. Liber codicillus magnus.
38) 44. Liber vademecum de numero philosophorum.
39) 45. Liber de modo sublimando (sic) argentum vivum.
40) 46. Liber de plombo et antimonio.
41) 47. Testamentum Arnaldi Nova Villa.
42) 48. Vita semita recta Beati Tome de Aquino.
43) 49. Liber thesaurus abbreviatus Sante Tome.
44) 50. Testamentum Beati Tome de Aquino.
45) 51. Liber de beata scientia Joannes (sic) Evangelista.

Vi sono poi gli arborj di questo autore di philosophia, che sono sette.

Vi è poi uno arboro, che trovò Alessandro Magno nelle Indie nella sepoltura di Ermete, et lo mandò ad Aristotele, dove lo tradusse. Trovato apresso al detto autore.

Et evi poi uno altro albero in figura, dove sono tutti gli sapienti che sono statti inanzi al detto autore, di diverse nationj, con gli nomi loro, quali sono cinquecentocinquanta.

Habbiamo poi il catalogo di tutti i libri che ha fatto questo autore con i nomi loro in diverse scientie”.

Aquests curiosos còdexs i documents que m’han anat sortint al pas tot recercant manuscrits i lletres de tota una altra mena,

35. HLF, n. 269: *Apertorium animae et clavis totius scientiae occultae in omni transmutatione metallorum*. Apòcrif.

36. HLF, n. 270: *Clavicula secreta, seu clavis aurea de transmutatione metallorum*. Apòcrif.

37. La tercera part de l’*Antiquum testamentum* és anomenada *Codicillus, Vademecum, Compendium o Clausula testamenti* (HLF, n. 103). ¿Es tracta d’aquesta obra?

38. L’HLF dona aquest *Vademecum* com tercera part de l’*Antiquum testamentum* (n. 103). NICOLAU ANTONIO (*Bibliotheca hispana vetus*, vol. II, Madrid 1788, pàg. 137, n. 160) l’esmenta com un tractat a part; així ho féu també SOLIER, *Acta beati Raymundi Lulli*, Antverpiae 1708, pàgs. 74 i 75, núm. 11 i 12. Apòcrif.

39. HLF, 295. Apòcrif.

40. No es troba a l’HLF.

41. HAURÉAU. *Histoire littéraire de la France*, vol. 28, París 1881, article *Arnould de Villeneuve*, n. 62 i 63.

45. HLF, n 273 Apòcrif, atribuit a Ramon Llull

proven, si més no, que una investigació sistemàtica a les principals llibreries d'Itàlia fóra de resultats sorprenents per l'estudi de l'expansió de les idees lul·lianes fora de Catalunya.

II

UN CARTEIG ERUDIT SOBRE L'AUTENTICITAT DEL "BREVIARIUM" D'ARNAU DE VILANOVA

El segle XVIII és arreu d'Europa l'època dels epistolaris erudits. Els intel·lectuals — que en diríem ara — o els literats — com llavors en deien abusivament — sentien una extraordinària pruija d'escriure a llurs amics cartes *erudites* i de *notícies literàries*, on comentaven extensament els llibres nous acabats de sortir, o bé n'anunciaven la propera aparició, si no demanaven parer sobre algun punt que portessin de cap; i ho feien amb tanta extensió, que les lletres es convertien tot sovint en veritables tractats filosòfics, històrics, literaris o científics. A Itàlia són molt abundosos els epistolaris d'aquesta mena, però el més important i ric és sense dubte el de l'ex-jesuita Jeroni Tiraboschi, constant de més de quatre mil lletres aplegades en una quarantena de volums curosament conservats a la llibreria ducal de Mòdena, de la qual havia estat tants anys director. Tot resseguint-los atentament per recollir les cartes escrites pels jesuïtes catalans exiliats barroerament d'Espanya per Carles III, i a més a més per arreplegar tot el que sobre ells deien els restants corresponents de l'erudit bibliotecari es-tense, vaig ensopegar-ne amb dues que parlaven del nostre Arnau de Vilanova; com que no manquen d'interès, em decideixo a donar-les a llum per primera vegada.

No té res d'estrany que el nostre metge interessés a aquells homes del Setcents. Dels cedassos revisionistes per on el modern esperit crític ha fet passar tot el que l'ingeni humà ha produït en temps anteriors, gairebé no ha pogut escolar-se del pertanyent al segle divuitè més que el que hi havia d'esperit científic i d'erudició, els quals s'agermanaven a pleret en aquelles històries *literàries* que sortiren en totes les nacions i que amb igual desinvoltura volien escatir les bel·leses del reialme

de la poesia que recollir el que aleshores se sabia — i una mica més — sobre les ciències naturals a l'antigor. A Itàlia N'Arnau de Vilanova fou objecte d'especials estudis: l'Abate Gaietà Marini disputava sobre la seva nacionalitat, Tiraboschi el lloava com un dels metges més erudits de l'edat mitjana, el nostre Joan Andrés hi veia en ell una confirmació de la seva arriscada teoria — realment hipòtesi — de què el desenvolupament de les ciències naturals fou degut a la influència dels àrabs i que aquesta s'exercí a tot Europa per mitjà dels diferents pobles hispànics.

Les dues lletres al·ludides són del 14 de desembre de 1788 i del 3 de gener de l'any següent¹; estan enviades des de Torí i llur autor és el metge i historiador piemontès Miquel Vicenç Malacarne. Tractant-se d'un personatge poc conegut, crec que no seran balders uns breus trets biogràfics. Era fill de Saluzzo, petita ciutat del Piemont, on va néixer el 28 de setembre de 1744; allà mateix estudià les primeres lletres i nocions de ciències, fins que als 18 anys passà al *Collegio Reale delle Provincie* de Torí per estudiar Anatomia a la Universitat, en aquelles tongades una de les més florents d'Itàlia. Al 1774 professà la Cirurgia a Aquí, on escriví alguns tractats mèdics i quelques estudis històrics, pels que sentia singular afició. Tornat a Torí per manament del rei Víctor Amadeu III, es posà de ferm a treballar en la composició de la seva obra històrico-mèdica *Delle opere de' medici e de' cerusici che nacquero o fiorirono prima del secolo XVI negli stati della Real Casa di Savoia*². Al 1789 fou professor de Cirurgia i Tocologia a la Universitat de Pàdua; pel 93 vingué de nou a Torí d'on eixí temps després per ensenyar medicina a Pàdua. Allà morí el 4 de setembre de l'any 1816³.

Els seus estudis sobre la història de la medicina a Itàlia el portaren bentost a la coneixença del nostre Arnau, de qui

¹ Les publiquem en apèndix totes seguides per tal de poder en aquest estudi preliminar seguir més tost l'ordre lògic.

² Dos volums, Torí 1786 i 1789.

³ Aquestes dades les prenem de l'obra del fill VICENÇ GAJETÀ MALACARNE, *Memorie storiche intorno alla vita ed alle opere di Michele Vincenzo Giacinto Malacarne da Saluzzo, anatomico e chirurgo, raccolte da suo figlio — da Aquí, medico e chirurgo*, Pàdua 1819. GIOVANNI GIACOMO BONINO en la seva *Biografia medica piemontese*, II, Torí 1825, pp. 533-552, no fa més que extractar el treball de Vicenç Gaietà.

rebé — segons ell mateix confessa a Tiraboschi — ultra de moltes i rares notícies de metges antics, “cento cose importantissime all'esercizio della mia professione, a' di nostri neglette perchè anche sulla medicina stende pur troppo il suo impero la moda”. L'admiració que sentia envers el savi català el mogué a proposar al seu amic Tiraboschi que en parlés en la seva *Storia della letteratura italiana*; aquest s'hi refusà per mor de que En Vilanova no era italià, però quan l'any 1788 era en curs de publicació la segona edició del volum IV de la cèlebre *Storia*, Malacarne hi tornà a insistir per carta, allegant que almenys hi deuria incloure el *Breviarium practicae* “ch'è stato composto nel Monasterio di Casanova, il che ci appartiene”; però la raó més forta que hi dóna és que “ò scoperto il *Breviario* esser opera di quell'altro Arnaldo, archiatra pontificio, di cui v'ò già fatto un cenno, e che fiorì in tempo assai più vicino a noi, come vedrete or ora”. Sembla que Tiraboschi no hi va ésser a temps per complaure l'amic en el volum IV⁴, però en el següent hi afegí una nota de què més avall haurem de parlar.

Pel que hem vist, Malacarne ataca l'autenticitat del *Breviarium practicae*, l'obra mèdica cabdal de N'Arnau de Vilanova. Vegem d'escatir, doncs, la força dels seus arguments. Primerament, fonamentant-se en el passatge que fa *libera Arnaldum de porris et verrucis*, estableix que certament l'autor es deia Arnau, però tot seguit afirma que no pot tractar-se de N'Arnau de Vilanova perquè:

1.er Al foli 193 de l'edició lionesa de 1504 es llegeix el següent: *Pillule quas composui pape Alexandro*; d'on dedueix que, no essent possible que aquest passatge faci referència a Alexandre IV, mort al 1261, es refereix a Alexandre V, que regnà del 1409 al 1410, i que per tant el *Breviarium* no pot pertànyer a En Vilanova, sinó a un altre metge dit també Arnau.

2.^{on} El foli 198 diu: *Quidam juvenis nepos pape Alexan-*

⁴ La *Storia della letteratura italiana del Cavaliere Abate GIROLAMO TIRABOSCHI, Consigliere di S. A. S. il Signor Duca di Modena, Presidente della Ducal Biblioteca e della Galleria delle Medaglie, e Professore onorario dell'Università della stessa città. Seconda edizione modenese riveduta, corretta ed accresciuta dall'autore. Tomo IV: dall'anno MCLXXX all'anno MCCC. In Modena MDCCCLXXXVIII* en tot l'extens capítol dedicat a la Medicina (el 3.er del llibre 2.^{on}) no esmenta per res Arnau de Vilanova.

dri, etc., *fecit me vocare*; “ora scorrete l’opera e v’acquerirete che qui si trata del Filargo”, és a dir, d’Alexandre V.

3.er Al foli 205 “Arnaldo cita Guidone da Cauliaco: *Quidam narravit Guidoni de Cauliaco modum*, etc.”, i Malacarne fa el següent sillogisme: “Ma Guidone da Cauliaco morí dopo la metà del secolo XIV, e Arnaldo da Villanova morí prima del 1312: dunque l’Arnaldo, autor del *Breviario* e delle Addizioni non fu il Villanovano.” L’argumentació realment conclou.

Remarquem, abans de seguir endavant, que el *Breviarium practicae* després de cada capítol, on s’exposen extensament els símptomes de les diferents malalties i llurs causes, té una o varies *additions* que en donen els remeis i reconten casos rars i difícils amb què es trobà l’autor en l’exercici de la seva professió: els passatges al·legats per Malacarne estan naturalment presos de les addicions.

Si doncs el *Breviarium*, segons Malacarne, no pot atribuir-se a En Vilanova, qui és aquest altre Arnau? “Un italiano — respon Malacarne —, probabilmente Napoletano, che, dopo d’aver lunghissimo tempo fatto pratica sotto Giovanni Casamida, Casamidula o Casamizzula in Napoli, ci diede in quest’opera il risultato delle osservazioni ch’ebbe luogo di fare; e non solamente v’inserì altre osservazioni fatte da lui a Mompellieri, a Bologna, a Firenze, ma a Roma ancora, a Salerno e altrove [...], non dimenticando il Monastero di Casanova, in cui dovette fermarsi lungo tempo, posto che vi compose tutta quest’opera; e Dio sa se per avventura non era egli arruolato nella milizia di S. Bernardo.” I abans de finir diu que el creu napolità per tal com en el *Breviarium* hom troba arreu al·lusions a aquelles terres, i encara cisterciense per les moltes vegades que “nomina alcuni de’ religiosi di quell’ordine stesso senz’altra indicazione”.

En la carta feia Malacarne la llista dels metges esmentats en el *Breviarium* per tal que Tiraboschi els inclogués, si li semblava bé, en la seva història.

¿Què hi va respondre a tota aquesta qüestió l’erudit bibliotecari de Mòdena? Per la segona lletra de Malacarne sabem que va contestar, però tots els nostres escorcolls per trobar aquesta resposta han fallat. La Biblioteca Nacional de Torí no conserva cap manuscrit relacionat amb el metge setcentista; a la Reial

hi ha només unes quantes lletres escrites per ell al botànic Balbis; a la Cívica, entre d'altres autògrafs de Tiraboschi, hi ha tres o quatre lletres adreçades a Malacarne, i precisament pels volts de 1788 i 90, però per dissort cap d'elles és la resposta cercada. Sols Déu sap on pot parar. No-res-menys de la lletra escrita per Malacarne tot just rebuda la de Tiraboschi, pot un hom fàcilment deduir les principals objeccions de l'ex-jesuita contra la hipòtesi del seu amic. Heus-les ací:

1.ª En l'acuradíssima obra de l'Abate Gaietà Marini *Degli archiatri pontifici*, publicada al 1784 (5), tan sols es troben tres Arnaus, metges dels Sants Pares, i cap d'ells no pertany al temps d'Alexandre V. A això respon Malacarne que no és prova suficient de que no n'hi hagués hagut d'altres, principalment posant esment a que Alexandre V regnà només un any escàs, i que per aquesta raó "non à potuto lasciar documenti atti a far vedere all'eruditissimo autor citato ch'un altro Arnaldo doveasi aggiungere alla serie da lui publicata". Naturalment aquesta evasiva no satisfà poc ni gaire.

2.ª Alexandre V fou grec ⁶ i no se sap que fomentés el nepotisme. Però — diu Malacarne — aquesta dada no exclou que tingués a Itàlia qualche nebot que l'Arnau napolità hagués pogut guarir.

3.ª El *Breviarium practicae* cita el metge Joan de Florència com si es tractés d'un contemporani de l'autor, i constant que aquell vivia cap al 1348 sembla més planer fer-lo contemporani de N'Arnau de Vilanova que no pas d'un metge d'Alexandre V. "Chi insegna [però] — contesta el piemontès — che Arnaldo medico-monaco non abbia potuto imparare da costui quanto ne dice, e poi sia stato archiatra d'Alessandro V, e poi abbia sopravvissuto abbastanza per comporre o perfezionare il Breviario?"

4.ª L'edició lionesa esmenta també com contemporani Guiu de Cauliac que vivia pel 1300. A aquest no gosa Malacarne fer-lo viure més de 110 anys, i reconeix que es pot tractar d'una interpolació.

I com si veïés la poca força de les seves solucions, afegeix

⁶ Roma, dos volums.

⁷ Sobre Πέτρος Φιλαργής o Pere de Candia elegit Papa al Concili de Pisa el 26 de juny de 1409, vegeu F. EHRLÉ, *Der Sentenzen Kommentar Peters von Candia*, Münster 1925.

Malacarne tot un cúmul de raons en forma un xic declamatòria: “La cosa che mi sorprende però più di tutto il rimanente — diu — è quel perpetuo vedere tutta la pratica del *Breviario* aggirarsi sopra quel suo maestro Giovanni Casamida o Casamizula, che mai più non è citato in verun altra opera d’Arnaldo di Villanova; quel osservare un ordine molto diverso dall’usato altrove dal medesimo; quel udirmi a suonar sempre Nápoli e sempre Napoli nelle orecchie; quel incontrar nell’autore del *Breviario* un uomo già provetto in età, già raggritosi, come fanno i monaci e facevano allora per mezza Italia e per la Francia, ma un uomo credulo che, ben lontano dall’aver opinioni proprie e da sostenerle con impegno, il che sembra essere stato fatto dal Villanovano, si contenta di far pompa d’erudizione sì, ma non mai per avvalorare il proprio sentimento, amando meglio, per bontà di cuore e per dabbenaggine rara, comparire raccoglitore di cose altrui, ch’autor di nulla d’importante”.

Tots els esforços de Malacarne no arribaren però a convèncer l’amic Tiraboschi, qui en la segona edició del volum V de la *Storia della letteratura italiana*⁷ feta aquell mateix any 1789 va afegir la següent nota:

“Di Arnaldo da Villanova io non dovea ragionare in quest’opera, perchè ei non fu italiano, ma francese o spagnuolo⁸. Veggasi l’opera *Degli architri pontificj* del Ch[iarissimo] Abate Marini, t. I, p. 43. A lui però dobbiam la notizia di molti medici italiani o nulla o poco finor conosciuti, de’ quali ei fa menzione nella sua opera intitolata *Breviarium medicinae practicae* stampata colle altre sue in Lione nel 1504”. I ací n’esmenta alguns dels principals. “Dalla stessa opera si raccoglie che lo stesso Arnaldo era stato medico di Alessandro IV, o che almeno avea per lui composte alcune pillole (pàg. 193, 198, etc.). Anzi, di alcuni passi di essa si può inferire che la detta opera fosse composta nel monastero di Casanova in Piemonte. Delle quali osservazioni io mi riconosco debitore alla singolare esattezza

⁷ Aquest volum s’estén del 1300 al 1400; la nota que copiem és a la pàgina 279.

⁸ Ací Tiraboschi no fa més que seguir el parer de l’Abate Marini, qui, amb tot i reportar un document de Climent V en què nomena N’Arnau de Vilanova *clericus Valentinae dioec.*, diu que no és segur que es refereixi a la nostra València i no a la ciutat francesa del mateix nom (op. cit., II, p. 20). El mateix va repetir Malacarne en la seva obra *Delle opere de’ medici*, etc., II, p. 51.

ed erudició del Ch. Sig. Vincenzo Malacarne. Examinando però diversos passos de quest'obra, i quals sembla que non pòssan convenir a l'edat d'un home sol, m'ha nascut qualque dubbi que l'edició de ella sia stata feta su qualque codex interpolat e accresciut da qualque meno antic medic, come spesso è accaduto. Ma ciò porterebbe una troppa lunga e minuta descrizione”.

Tiraboschi va tenir, doncs, bon ull crític en atribuir el *Breviarium* a N'Arnau de Vilanova i en entrellucar que l'edició de Lió de 1504 s'havia fet seguint un codex interpolat, però errà en referir a Alexandre IV aquelles dues cites més amunt esmentades: tots els tres fragments allegats per Malacarne en la primera lletra són interpolats. Per convèncer-se'n no cal més que comparar el text de 1504 amb el de l'edició prínceps, que veié la llum a Milà al 1483, i amb el d'alguns manuscrits, per exemple amb els dos de la Biblioteca Nacional Universitària de Torí⁹: a tots tres manquen els passatges del nebot d'Alexandre V i de Guiu de Cauliac; i la frase que en l'edició lionesa fa: *Pillule quas composui pape Alexandro* en la prínceps (fol. 1.3) i en el manuscrit 11 (fol. 94v de la numeració moderna) diu solament: *Pillule quas composui pro quodam papa*, amb la variant *pro aliquo* en el codex 12 (fol. 99). Totes les argumentacions de Malacarne mancaven, doncs, de sòlid fonament.

La resposta de Tiraboschi per la seva banda tampoc no convenceria Malacarne, qui publicant aquell any 1789 el segon volum del seu estudi *Delle opere de medici e dei cerusici che nacquero o fiorirono prima del secolo XVI negli stati della Real Casa di Savoia*, quasi sense venir a tomb, agafant-se en que Pietro Campano de Novara ve citat en el *Breviarium practicae*, remarca¹⁰: “È cosa degna delle ricerche degli eruditi a questo proposito, che ove la maggior gloria d'Arnaldo consistito avesse nella composizione del *Breviario* suddetto, egli ne verrebbe in gran parte spogliato da chi osservasse che le Addizioni di quell'opera non possono essere state da Arnaldo composte, citando-

⁹ Són els que en el nostre estudi *Els manuscrits d'autors catalans medievals servats a la Biblioteca Nacional Torinesa (Analecta Sacra Tarraconensia* 9[1933]253-273) porten els números 11 i 12, i corresponen als 977 i 1050 del volum 28 dels *Inventari dei manoscritti delle biblioteche d'Italia* (cotes G. II. 16 [Pas. Lat. 520] i G. IV 20 [Pas. Lat. 534]).

¹⁰ Pàg. 51.

visi Guidone da Cauliaco ed altri scrittori molto meno antichs, e narrandovisi accidents occorsi nel seculu XV bene inoltratu, cioè un seculu e mezu dopu il decesso dell'anticu medicu Villanovano". I més avall¹¹ en començar a parlar dels metges que floriren en temps del Comte Pere, reprèn en una llarga nota els arguments exposats per carta a Tiraboschi. Copiem també a l'apèndix el text d'aquesta nota per tractar-se d'una obra rara i poc coneguda.

No és Malacarne l'únic que ha impugnat l'autenticitat del *Breviarium*: Astruc, fonamentant-se en que el seu autor confessa que tingué per mestre un Joan de Calamida o Casamida, segurament napolità, i en que Arnau de Vilanova no hi va ésser a Nàpols abans del 1309, deduí que no podia ésser aquest el ver autor. Però Bartomeu Hauréau¹² hi oposa molt encertadament que si es tractava d'un altre Arnau seria ben conegut, posada la importància de l'obra; i que el *Breviarium practicae a capite usque ad plantam pedis cum capitulo generali de urinis et tractatu de omnibus febris, peste, empiala et liparia* és una obra certament del nostre Arnau, puix que en la *Practica summaria seu regimen ad instantiam Domini papae Clementis*, una de les obres més autèntiques d'En Vilanova¹³, es llegeix el següent paràgraf, allusiu al breuari: *Licet enim in nostris curis generaliter tractaverimus de morbis membrorum et curis eorum a capite usque ad pedes, tamen hic videtur sub compendio*. Així han reconegut amb Hauréau l'autenticitat d'aquella enciclopèdia mèdica — tal vegada la més formidable de l'edat mitjana — tots els historiadors moderns que se n'han ocupat: Menéndez y Pelayo¹⁴, Sarton¹⁵, etc.

Un punt resta solament per esbrinar: a Itàlia hi ha tres monestirs anomenats de Casanova, un prop de Saluzzo al Piemont, un altre a la diòcesi de Parma i un darrer a l'Abruzzo Ulterior;

¹¹ Ibidem, pp. 60-61.

¹² *Histoire littéraire de la France*, vol. 28 (Paris 1881), pp. 63-64.

¹³ MARINI, op. cit., II, pp. 20-21, copia un breu de Climent V datat al 15 de març de 1312 en què, arran de la mort de N'Arnau de Vilanova, mana que qui tingui la *Practica summaria* o sàpiga qui la té, l'envii a Roma o la lliuri a Fra Bernat Oliver. Vegeu també ANTONI RUBIÓ I LLUCH, *Documents per l'història de la cultura catalana mig-èval* (Barcelona 1908), p. 56.

¹⁴ *Història de los heterodoxos españoles*, I (2.ª ed. Madrid 1917) p. 191.

¹⁵ *Introduction to the History of Science*, II (Londres 1931) pp. 894-898.

en quin d'ells va escriure N'Arnau el *Breviarium practicae*? Tiraboschi¹⁶ assegura plenament que al del Piemont, però Malacarne¹⁷ es decanta pel de l'Abruzzo, i per bé que ell ho digui fonamentat en la seva creença que l'autor fou un monjo napolità, això no contrastant l'argument conserva tota la seva valor si hom té present que En Vilanova visqué molt de temps al regne de Nàpols.

MIGUEL BATLLORI, S. I.

Villa Sant'Agostino, Avigliana (Torí).

Apèndixs

LLETRA I.^a

Torino, li 14 X.bre 1788.

A[mico] Car.^{mo}

La Brienne è superato¹⁸; e molto prima di questo era già stato superato l'umor malinconico procedente della dimenticanza in cui fu posto dalla Riforma il Biglietto Regio ottenutosi a favor mio sulle rappresentanze da quell'istesso Magistrato umillata a S[ua] M[aestà]. È leggiadra cosa il vedere ogni momento per le strade, appena metto il muso fuor di casa, chi da un canto e chi dall'altro a saltarmi al collo, abbracciarmi, e invece di condolarsi meco, anzi rallegrarsi della sensazione fatta su tutto il pubblico da una tale inconseguenza¹⁹. Ed io, che sono un cotal uomo buono e che, purch'io abbia di che vivere e non mi possano i nascituri rimproverare d'averne per pura negligenza tralasciato di spingermi avanti e sofferto un torto senza almeno dar indizio di sensibilità, non mi curo d'altro che di lavorare, sollevare gl'infermi al possibile e coltivar le graziose corrispondenze onde vengo onorato, e ridere e burlarmi di chi cabalizza e s'inquieta per altre cose. Dunque rallegratevi meco

¹⁶ *Storia*, etc., V, p. 279, n. a.

¹⁷ *Delle opere*, etc., II, p. 60.

¹⁸ Pel que diu el post-scriptum, *La Brienne* era un metge de Torí; el seu nom, però, no figura en l'esmentada obra de Bonino, *Biografia medica piemontese*.

¹⁹ *Les Memorie storiche* del fill de Malacarne Vicenç Gaietà, quan parlen de l'any 1788 no fan cap referència a ço que alludeix aquesta carta.

anche voi, e persuadetevi che non si dà piacer maggiore dell'udirsi a ripetere in tutti i circoli: "Ma perchè non ànno messo là Malacarne, cui doveasi per ragione e per giustizia?", come dispiacer più crudele non si darebbe per me se si dicesse. "Perchè ànno messo là Malacarne?". Il nuovo sostituto è appunto quel Sig. Audiberti, di cui vi ricordate; delle buone qualità sue in [. . .] ²⁰ potrei gloriarmi in parte anch'io, perch'è stato sei anni mio allievo nel collegio delle Provincie, se veramente ci fosse di che gloriarsi, il che sarà dal pubblico giudicato. Lo vidi giorni fa nella bottega de' librai Reyaud ²¹ piena di gente, e si fece rosso rosso, e torse il muso in fuori; io l'abbordai, l'abbracciai e l'interrogai se credeva d'aver fatto una cattiva azione industriandosi per arrivare alla cattedra prima di me, e senza aspettar risposta continuai: "Io credo d'averla fatto buona stima sollecitando per me l'eseguimento d'un antico Regio Decreto senza mai parlare di Voi eccetto in bene, massime a' piedi del Re. Ciò non dee indisporci l'uno contro l'altro, anzi dee animarci a far coll'opere nostre conoscere al mondo che a Voi le grazie, a me le promesse di S.M. non furono ingiustamente o ad ingrati ed indegni compartite" ²². Gli astanti applaudirono alla mia *cavatina* anche battendo le mani, ed Audiberti ed io parlammo a lungo de' viaggi suoi, degli uomini grandi da lui conosciuti, ed io non lasciai che la conversazione s'inoltrasse gran fatto senza rivolgerla su di voi e sulle obbligazioni che tutta l'Italia e i letterati d'ogni genere vi debbono avere e vi professano.

Ma basti il detto sin qui su d'un argomento sterile, per non

²⁰ Ací hi ha uns mots illegibles, com també en els demés passatges on posem punts suspensius entre claudàtors. Realment la lletra de Malacarne fa de molt mal llegir. El seu fill remarca a propòsit (*Memorie storiche*, pp. 7-8) que "il Canonico Agnelli di Saluzzo voleva ad ogni costo fragli prendere un buon carattere di scrittura, ma vi si opponeva la forse soverchia vivacità di spirito, che male si adattava a questo meccanico esercizio".

²¹ A Torì.

²² El Dr. Josep Audiberti era nat a Villafranca, del comtat de Niça, i fou deixeble del col·legi dit de les Províncies; estudià a Londres i París especialitzant-se en tocologia; molt devot del Rei Victor Manuel I, el seguí fins a l'exili (BONINO, *Biografia medica piemontese*, II, pp. 596-597). Sobre l'esmentat col·legi diu el fill de Malacarne (op. cit., p. 53): "Le diverse provincie tanto di quà quanto di là da' monti soggette alla reale casa di Savoia, e la Sardegna stessa, per via di pubblico concorso e di esami pubblici e rigorosi fornivano gl'individui a' tempi stabiliti, e questi per sei anni avevano allogio, vitto, istruzione e i gradi academici *gratis*".

dir ingrato, e veniamo a cose allegre. Conservateri sempre così sano, come dalla vostra lettera comprendo che siete, e i vostri amici ne saranno sempre più contenti e tranquilli. Il volume IV²³ non è ancor finito di stampare, poichè non ò ancor veduto l'indice nè gli ultimi fogli; ora per quelli che seguono esaminate un po' se non sarà bene accapararvi un certo *Arnaldo* che fu medico d'un papa Alessandro e d'un di lui nipote ch'io conosco e che conoscerete voi pure a' contrasegni che qui ne troverete²⁴.

Sovienmi che gli anni scorsi abbiano trattato insieme qualche cosa d'Arnaldo da Villanova²⁵ della diocesi di Valenza in Spagna, e che non vi parve a proposito di farne un articolo nell' opera vostra, posto che non è italiano: conseguentemente non insisterò nel suggerirvi a farlo, almeno per il *Breviario della medicina pratica*, ch'è stato composto nel Monasterio di Casanova, il che ci appartiene; e tanto meno voglio importunarvene ora che ò scoperto il *Breviario* esser opera di quell'altro *Arnaldo*, archiatra pontificio, di cui v'ò già fatto un cenno, e che fiori in tempo assai più vicino a noi, come vedrete or ora. Per darvene prove convincenti io citerò i fogli e le colonne dell'opere d'Arnaldo da Villanova stampate l'anno 1504 in Lione, per opera di Tommaso Murchio, medico genovese, ornate d'un epigramma latino da Pietro Salio da Vercelli, in fol. semigot.

1.º Che l'autor del *Breviario* fosse un *Arnaldo* eccovene la pruova al foglio 215, colon. 1: *Quidam sacerdos cum hoc experimento abstulit mihi de manibus plus quam centum porros. Ivi adeum et ipse cepit me tangere cum manibus et porros tangebatur manuum mearum; et ibi faciebat signum crucis et dixit mihi: "recede et in proximo liberatus eris". Et statim ivit ad paritariam et flexis genibus dixit coram ea Pater noster totum, et cum deberet dicere: "sed libera nos a malo", dicebat: "sed libera Arnaldum a porris et verrucis quas in manibus habet", etc. E poco dopo: Porri de manibus meis ceperunt abire,*

²³ De la *Storia della letteratura italiana* de Tiraboschi, la segona edició del qual sortí a Mòdena aquest any 1788.

²⁴ No anotem aquells passatges estudiats i comentats més amunt.

²⁵ Les lletres anteriors de Malacarne a Tiraboschi no esmenten per res En Vilanova; deu tractar-se ací d'una conversa entorn a la qual no diuen res les *Memorie* del fill.

sic quod intra spatium decem dierum ab ipsis porris totaliter liberatus sum.

2.º Che fosse medico di Papa Alessandro osservatelo al fogl. 193, colonna 2: *Pillule quas composui pape Alexandro.*

3.º E che fosse impiegato alle cure delle persone più intrinseche del medesimo papa, il ricaverete dal fogl. 198, col. 2, ove si legge: *Quidam juvenis nepos pape Alexandri, etc. . . fecit me vocare, etc.* Ora scorrete l'opra e v'accorgerete che qui si tratta del Philargo, e a persuadervene pienamente notate che in foglio 205, colon. 4, Arnaldo cita Guidone da Cauliaco: *Quidam narravit Guidoni de Cauliaco modum, etc.*; il che acciò vengavi più presto all'occhio in altre edizioni, cercate il lib. 2, cap. 30 nell'Addizione. Ma Guidone da Caubiaco fiorì dopo la metà del secolo XIV, e Arnaldo de Villanova morì prima del 1312: dunque l'*Arnaldo* autor del *Breviario* e delle Addizioni non fu il Villanovano, ma un italiano, probabilmente Napoletano, che, dopo d'aver lunghissimo tempo fatto pratica sotto Giovanni Casamida, Casamidula o Casamizula in Napoli, ci diede in quest'opera il risultato delle osservazioni ch'ebbe luogo di fare; e non solamente v'inserì altre osservazioni fatte da lui a Mompellieri, a Bologna, a Firenze, ma a Roma ancora, a Salerno e altrove (pagg. 190-4, 219-1, 231-4, 201-2, 202-4, 218-2, 193-3 ec., ec.), non dimenticando il Monasterio di Casanova, in cui dovette fermarsi lungo tempo posto che vi compose tutta quest'opera; e Dio sa se per avventura non era egli arruolato nella milizia di S. Bernardo (pagg. 204-1, 201-2).

In quest'opera medesima *Arnaldo* ci addita altri suoi maestri in medicina, con altre persone dalle quali apprese varii medicamenti e metodi particolari di medicare²⁶, come: *Magister Joannes de Perusio dixit mihi* ec. 211-3, 186-3. *Dixit mihi M. Joannes de Florentia* ec. 212-4, 214-2, 215-1, 230-2. *Dixit mihi Dominus Abbas Santi Pauli de Setia* 209-1. *Dixit mihi Dom. Theodoricus de Reato* 214-2.

Vidi q[uendam] Salernitanum qui mihi retulit 185-2. *Juravit mihi quidam Gallicus* 235-4.

Juravit mihi quedam vetula Salerni ec. 218-2. Narra pure

²⁶ Molts d'aquests metges medievals són personatges desconeguts. Tiraboschi no n'havia dit res en la primera edició de la seva *Storia*, com més amunt hem indicat; a la segona, però, els afegí en nota.

d'un altro vecchio che in Mompellieri guarì dal flusso di sangue uno ch'era stato inefficacemente trattato lungo tempo per lo stess'incomodo da altri e da lui 190-4. *Dixit mihi quidam Judeus* 209-3. *Juravit mihi Magister Hector Anglicus* ec. 235-4. *Juravit mihi* ec. 194-2, 222-3. *Dixit mihi quidam predicator in Urbe* ec. 189-2. *Juravit quidam sacerdos mihi Bononie* ec. 193-3. *Experimentum quod habui a quodam romano, cum quo, ut dixit mihi, attrahebat dentes sine ferro* 191-3. *Dixit mihi prior (Monasterii Casanovae)* 201-2.

Dixit mihi medicus quidam de terra [...]. Frater Joannes dixit mihi ec. 201-3. *Obstendit mihi* 208-4. *Experimentum quod habui a Fratre* 230-2.

Tra tutti questi voi saprete ben distinguere qualche altro medico degno d'essere mentovato nell'opera vostra, come ci avete favellato di parecchi altri²⁷ che Arnaldo va altrove citando, quali sono:

Cardinalis Albus (non volle forse dire Albertus?) 205-203. *Gentile* (forse quel da Foligno) 203-2.

Gioanni da Procida (altri *de Procida*), medico dell'imper. Michele Paleogo 201-1.

Papa Eugenio e la polvere che usava pel calcolo 201-1.

F. B. Bartolomeo, medico del Sommo Pontefice e l'elettuario suo contro le petre della vescica 194-4, 201-1.

Teofilo Mercatore 201-1.

Maestro Pietro Vicentino e'l di lui sciloppo contro la febbre quartana 235-3.

M.^{ro} Pietro Moroni da Salerno 16.

Hibernicus, cioè l'Irlandese, e gli sperimenti suoi passo passo.

M.^{ro} Campano e le pillole *sine quibus* che usava ogni di 173-4.

Ruggero o Rogerio dottore e la sua *Pratica di Chirurgia* 176-4, 188-2, 237-4, 183-2.

Bruno e la sua *Cirurgia* 188-2.

Rolando da Parma e la sua *Cirurgia* 194-3.

M.^{ro} Fernello Pisano e le sue pillole contro i reumatismi 188-4.

²⁷ A la Storia della letteratura italiana, vols. IV i V, part 1.ª, libbre 2.^{oa}, capítol 3.

M.^{ro} Bal de Vallone e le sue pillole 189-2.

Francesco e altrove *Francesco de Pedemontio* e il suo *Antidotario* 199-4, 179-1.

Gio. Dom. e le sue osservazioni sopra le sette tuniche dell'occhio 175-4.

F. V. medico fisico del Somo Pontefice 184-4, 233-4; fù egli per avventura Filippo Valle o della Valle, medico di Sisto IV?

M.^{ro} Ursone e le sue pillole 206-3.

M.^{ro} Tadèò 233-4, 184-4, 189-2.

Don Pietro Canonico 233-4.

Giuliano e il suo Oximele 207-1.

Michele Sesto, famoso medico dell'imp. Federico II 229-3, 178-1, 203-2 ec., ec.

*Fra Teodorico*²⁸ nella cura de' carboncelli 224-2.

Gregorio papa e l'unguento mandatogli dal re di Francia 224-1.

Papa Alessando e le sue pillole 188-3.

Pietro Lucratore 223-4.

Gioanni de Sancto Paulo e il suo *Breviario medico* 219-1.

Fra Alberto ed altrove semplicemente Alberto, forse quegli ch'ebbe il titolo di *Magno* 180-3, 199-4, 200-3.

M.^{ro} Pietro Ispano 210, 230-2, 180-3, 233-3.

L'Abbate di San Paolo de Setia 209.

Gualterio e la sua *Pratica* 179-1.

Guidone de Cauliaco 205-4.

Nicolao Scarpella e il *Patriarca*, ad ogni tratto incominciando dal foglio 175.

Fra Tommaso e il suo sperimento contro a' vizii de' calcoli o pietre 201-1.

Non ò raccolto le citazioni frequentissime da quest'autore inserite nel suo *Breviario* d'Ippocrate, di Galeno e degli altri medici greci, latini ed arabi, perchè sarebbe stato un non farla

²⁸ Dos foren els Teodoric que practicaren la cirurgia a Itàlia, la qual cosa ha donat lloc a una sèrie d'embrols i malentesos; vegeu, per exemple, TIRABOSCHI, *Storia della letteratura italiana*, IV, 242-245. Modernament se n'ha ocupat amb gran competència Ludwig Karl en els seus estudis *Beiträge zur Geschichte der Chirurgie im Mittelalter: Theodoric der Katalane, Theodoricus von Cervia und Theodorus von Kalabrien* (*Archivum romanicum* 12[1928]482-500) i *Theodoric der Katalane und seine Chirurgie* (*Zeitschrift für romanische Philologie* 49[1929]236-272).

mai più finita, e voi avrete già osservato la vasta e profonda lettura che dovette *Arnaldo Napoletano* far precedere alla compilazione di questo suo non disprezzabile lavoro; sicchè mi contento d'avervi risparmiato la fatica di ricercare per que' fogli i nomi di molti medici o dilettanti di medicina de' bassi tempi, che se non furono tutti italiani, possiamo congetturare aver esercitato la professione loro per qualche tempo, seppure non l'appresero in Italia, ignoti agli storici. Mi sono arrischiato di dar come Napoletano questo più giovine *Arnaldo* perchè sembra compiacersi di parlar sovente di quella gran città e di que' contorni, del che resterete convinto se darete un'occhiata alle pagg., anzi a' libri 1, cap. 14 verso la metà; 22 verso la metà; 23 in principio. L. 2, cap. 1 al principio; 4-18; 23 verso il fine; 31 dopo la metà; 41, pag. 212, col. 2 e 3. Lib. 3, cap. 1 verso il fine; 6; 19. Lib. 4; cap. 11 e 30 ove ci dà l'importante notizia che può indicarci il tempo preciso in cui vivea: *Quod si pestilentialis aer ab inferioribus insurgat, ut ab aperitione fossae terrae ut accidit nostris temporibus prope Neapolim ubi occidit in ruinam quidam mons, et exiverunt de illo monte serpentes quasi infiniti et monstruosi, et corruptum est ibi in tantum aer, quod omes de terra quasi monstrui fuerunt*: ved. fogl. 237, col. 2.

O! Mio dubbio poi che quest'*Arnaldo* sia stato monaco cisterciense nasce dal osservare che compose il *Breviario* nel Monasterio di Casanova di quel ordine, e che passo passo nomina alcuni de' religiosi di quell'ordine stesso senz'altra indicazione, com'erano *Fra Olivario*, *Fra Alberto*, *Fra Tommaso*, *il Priore*, *l'Abbate* ec., ec., e persino le monache cisterciensi, come al fol. 227-2, lib. 4, cap. V.

Orsù! voglio ben credere che a quest'ora sarà sazio, arcisazio di questo mio pasticcio composto in tre o quattro volte, disornato e forse inutile; ma se riuscirà inutile per voi, non è tale per me, che dall'attenta lettura del *Breviario* sono stato illuminato circa cento cose importantissime all'esercizio della mia professione, a' di nostri neglette perchè anche sulla medicina stende pur troppo il suo impero la moda.

Voi conservateci esento da raffreddori e conservate la vostra preziosissima benevolenza al

vostro
MALACARNE

P. S. — Il nostro P. Lett[ore] Verani, risorto anch'egli dal letto dove La Brienne l'aveva confinato alcuni giorni, v'abbraccia, vi saluta e vi spedisce la cartolina qui unita.

E con questo, servitor vi resto.

(Modena, Biblioteca Estense, *z. L. 828, lettera 63*).

LETTA 2.^a

A[mico] C[arissimo].

Torino, li 3 [gennaio] 1789.

Tutte le vostre riflessioni sono state giuste e prudenti, che s'io mi fosse innamorato di quel novello Arnaldo medico-monaco, di cui mi pareva leggendo il *Breviario* poter essere quest'opera, non avrei punto scrupolo di dirgli in faccia:

“— Scusami, caro ben, ma ad altro Arnaldo

Vuol Tiraboschi, e vuol ragion ch'io volga

Per ora l'amor mio.”

Complimento un po' duro e per me che'l farei, e per Arnaldo che'l dovrebbe digerire. Concludiamo dunque ch'io sono una gran banderuola che ubbidisce puntualmente ad ogni vento che soffia un po' gagliardo... Ma nò voglio. Voglio insistere, per bacco!; voglio farmi sentire e gridar come uno spiritalo, che se il dirigentissimo Abb. Marini non à trovato più di tre Arnaldi o Arnoldi architri pontificii, questo non pruova che di più non ve n'abbia avuto; 2.º che appunto per essere stato l'Arnaldo medico-monaco architri d'Alessandro V papa, vissuto breve tempo in quella suprema dignità, perciò il papa, che ebbe tosto a non viver di più, non à potuto lasciar documenti atti a far vedere all'eruditissimo autor citato ch'un altro Arnaldo doveasi aggiungere alla serie da lui pubblicata; 3.º che l'essere stato greco di nascita Alessandro V (chechè ne abbia scritto mal accuratamente il nostro buon Tenivelli) e di buona condizione, non l'avrà escluso dalla facoltà d'aver nipoti, e d'averli in luogo dove l'Arnaldo medico-monaco abbia potuto esser chiamato a curarne uno. Un cardinale che à parenti poveri, se gli vede attorno, e loro fa metter il collaretto: tanto meglio poi un papa. E se que' nipoti del Filargo non ànno fatta comparsa nel mondo, bene stette loro: doveano trattar bene

il medico Arnaldo, affianchè questi facesse vivere più lungo tempo il loro zio, il che a lustro, a vantaggio, a celebramento loro sarebbe riuscito. 4.º Giovanni da Firenze vivea nel 1348, sessant'anni prima che Alessandro V fosse papa, va bene; ma chi dice che non siasi stato altro medico per nome Giovanni nativo di Firenze? chi ci assicura che l'anno 1348 sia stato l'ultimo della vita dell'archiatra pontificio Giovanni da Firenze? chi insegna che Arnaldo medico-monaco non abbia potuto imparare da costui quanto ne dice, e poi sia stato archiatra d'Alessandro V, e poi abbia sopravvissuto abbastanza per comporre o perfezionare il *Breviario*? 5.º Non dirò altro di Guidone da Cauliaco citato nel *Breviario* perchè e costui poteva esser già nato nel 1300, e può essere stata intrusa quella citazione dagli amanuensi, i quali possono aver preso per testo genuino quello ch'era per avventura annotazione di qualche medico ben diverso dall'autore: ma tra i *può essere*, non potrebb'egli anch'essere ciò che risulta dalla lettura del *Breviario*? 6.º La cosa che mi sorprende però più di tutto il rimanente è quel perpetuo vedere tutta la pratica del *Breviario* aggirarsi sopra quel suo Maestro Giovanni Casamida o Casamizula, che mai più non è citato in verun'altra opera d'Arnaldo di Villanova: quel osservare un ordine molto diverso dall'usato altrove dal medesimo; quel udirmi a suonar sempre Napoli e sempre Napoli nelle orecchie; quel incontrar nell'autore del *Breviario* un uomo già provetto in età, già raggritosi come fanno i monaci, e faceano allora, per mezza Italia e per la Francia, ma un uomo credulo che, ben lontano dall'aver opinioni proprie e da sostenerle con impegno, il che sembra essere stato fatto dal Villanovano, si contenta di far pompa d'erudizione sì, ma non mai per avvalorare il proprio sentimento, amando meglio, per bontà di cuore e per dabbenaggine rara, comparire raccoglitore di cose altrui, ch'autor di nulla d'importante. 7.º ec., ec., ec. *Ergo Glü[c]k* ²⁹.

.

Son tutto vostro,
MALACARNE

(Mòdena, Biblioteca Estense, z. L. 8.28, fletta 64).

²⁹ Vénen alguns paràgrafs que tracten de diferents afers i notícies del tot deslligats de la qüestió principal sobre l'autenticitat del *Breviarium practicae*.

VICENZO MALACARNE, *Delle opere de' medici, etc.* II, pp. 60 i 61.

Maestro Arnaldo da Villanova avrebbe luogo in quest'opera se volesse dar retta alle istanze di varii amici che, avendo creduto suo il *Breviario di medicina pratica* del quale favellammo poco fa e trovando nel medesimo citato il Monasterio di Casanova de' Cisterciensi come un sito in cui aveva Arnaldo autor di quell'opera, passato molto tempo componendovi la medesima, giudicarono l'autore aver detto ciò del monasterio di quel nome fondato da Manfredi, marchese di Saluzzo, in quel di Carmagnola, cospicua città di quel marchesato. Ma 1.º le badie di Casanove in Italia sono tre, una delle quali è la Saluzzese, la seconda nella diocesi di Parma, e l'altra in quella di Penna, nell'Abruzzo Ulteriore; in secondo luogo sarebbe stato più facile provare in quest'ultima, che nella badia saluzzese essere stato composto il *Breviario*, per quanto poco attentamente si fosse il medesimo letto ed esaminato; 3.º posto eziandio che provar si potesse tal opera essere stata composta fra di noi, dovremmo parlarne colla stessa riserva (in riguardo almeno alle *Addizioni*) colla quale trattando di Pietro Campano Novarese* abbiamo creduto opportuno di fare.

* "Dalla grande *Cirurgia* di Guidone stesso ricaviamo che fioriva egli dal 1340 al 1360, mezzo secolo circa dopo il decesso d'Arnaldo da Villanova. Ora, se l'autore del *Breviarium practicae*, che senza dubbio era egli pure un Arnaldo, citò la *Cirurgia* di Guidone, è chiaro che non dee confondersi col celebre Villanovano, e che così la Medicina italiana fa acquisto d'un autore non isprezzabile di più, che merita d'aver un luogo distinto e nella serie degli *Archiatři pontificii* dell'Abate Gaetano Marini, e nella *Storia della letteratura italiana* del cav. Tiraboschi. Veniamo alle prove: *Quidam sacerdos* (dic'egli nel *Breviario*, lib. II, cap. XLV, fogl. mihi 215) *cum hoc experimento abstulit mihi de manibus plus quam C. porros. Ivi ad eum, et ipse cepit me tangere cum manibus, et porros tangebatur manuum mearum: et ibi faciebat signum crucis: et dixit mihi recede: et in proximo liberatus eris: et statim ivit ad Paritariam (erba): et flexis genibus dixit coram ea Pater noster totum: et cum deberet dicere, et libera nos a malo, dicebat, sed libera Arnaldum de porris et verrucis, quas in manibus habet etc.* Veduto il nome d'Arnaldo citato dall'autore parlando di se stesso, vediamo adesso donde ricavasi ch'è fosse medico del papa. *Pillulae quas composui Papae Alexandro* (l. cit. fol. 193 lib. II, cap. III) *optimae ad vocem deperditam restaurandam. Quidam juvenis nepos papae Alexandri* (Brev. lib. II, cap. XIII, fog. 198) *cum esset prope mortem propter vomitum immoderatum qui non poterat restringi fecit me vocare: et ego recepi etc.* Ecco il nuovo Arnaldo, prima medico del Papa, in secondo luogo impiegato alla cura del nipote medesimo. *Quidam narravit Guidonem de Canliaco modum hoc* (ibid. cap. XXX, fol. 205, colum. 4). Ed ecco citato Guidone da Arnaldo medesimo, se l'autore del *Breviario* il fu anche delle *Addizioni*. E qui termineranno le osser-

vazioni che mi prefissi di fare intorno a questo medico ch'era senza dubbio italiano e probabilmente napoletano, che passò lungo tempo in uno de' Monasterii di Casanova de' Cisterciensi; che fu a perfezionarsi nella medicina in Mompellieri dopo d'aver seguito la pratica di M. Gioanni Casamida o Casamizula, medico napoletano; che gitò per la Lombardia, per la Toscana e pel rimanente dell'Italia, di molti medici della quale suoi contemporanei ci ha conservato i libri e le ricette il che svilupperò forse meglio a suo tempo se altri con miglior ozio non vorrà assumersene l'impegno".

No deuria escriure aquesta obra, puix que en la llista completa que ens ha deixat el seu fill (*Memorie storiche*, etc., p. 77 i ss.), no hi és ressenyada.